

تهیه این تاریخچه چه ضرورتی دارد؟ حوزه‌ای مرتبط با چند رشته از علوم

تاریخچه تشکیل مخزن‌های نسخه‌های خطی جزئی از یک طرح وسیع است. نسخه‌شناسی سرگذشت یک نسخه یا مجموعه‌ای از نسخ را گام به گام بازسازی می‌کند، و ضمن آن کوشش می‌شود تا معلوم شود که فلان متن (یا فلان گروه متون) چگونه به فرانسه رسیده و در این جا شناخته شده است، یعنی چه هنگام، و به وسیله چه کسی و بر مبنای چه نسخه یا نسخه‌ها، و به این ترتیب کلیدهایی برای شناخت تاریخ اندیشه‌ها و نقل و انتقال آنها، و نقل و انتقال تمدن‌ها و تاریخ آنها، و شناخت کیفیت خاورشناسی اروپایی و نیز شناخت میراث فرهنگی کشورهای ذینفع به دست داده می‌شود. از آن جا که ذکر حضور یک نسخه در یک محل معین یا در تملک یک شخص معلوم امکان می‌دهد تا تاریخ جابه‌جایی متنی که در دل نسخه نهفته است معلوم و روشن شود، نسخه‌شناسی می‌تواند به بررسی تاریخ متون کمک کند، به ویژه که اگر این نسخه مبنای استنساخ یا ترجمه و یا حتی چاپ هم شده باشد. تاریخ نسخه‌ها نیز همواره مورد توجه و استفاده زبان‌شناسان، اهل فقه‌اللغه، مورخان هنر و حتی اهل قضا بوده است.

مشخصه‌های خاص نسخه‌های خطی شرقی موجود در اروپا

وجه مادی و ظاهری نسخه‌های خطی شرقی موجود در اروپا با این امر مشخص می‌شود که نشانه‌ها، آسیب‌ها و

مرمت‌هایی که در آنها صورت گرفته‌اند و نیز تغییراتی که در جلد و صحافی آنها داده شده‌اند ممکن است دو منشأ شرقی و غربی داشته باشند و این حکایت از جابه‌جایی‌های متعدد دارد. اهل تحقیق در بررسی این آثار با مسائل نسخه‌شناختی - هم شرقی و هم غربی - رو به رو خواهد شد و باید به رشته‌های مختلف علوم آشنا باشد، امری که مخصوصاً در مورد کتاب‌های مرجع ضرورت می‌یابد. بازیابی این نشانه‌های شرقی و غربی، گشودن رموز آنها و تعیین هویتشان در نگاه اول به دلیل زبان‌هایی که در آنها به کار گرفته شده‌اند مرتبط با تحلیل‌های مخصوص و پیچیده جلوه می‌کند، اما در عمل در می‌یابیم که این نشانه‌ها رابطه ثابت و پایدار با هم دارند، زیرا که مسائلی که در مورد آنها باید حل شوند از دیدگاه روش‌شناسی و فنی به هم بسیار نزدیک هستند.^۱ وانگهی، درست است که برخی از نسخه‌های شرقی که به اروپا رسیده‌اند دستخوش دستکاری‌هایی (مثل تعویض جلد) شده‌اند ولی بسیاری از آنها شکل و شمایل اصلی خود را حفظ کرده‌اند، و در نتیجه تحقیق درباره آنها حاوی دستاوردهای بسیار ارزشمند برای مطالعه تاریخ نسخه‌خطی شرقی خواهد بود. در واقع کتاب در کشورهای شرقی در طول تاریخ از توجهات گوناگونی برخوردار بوده است که با وجود این که مشخصه شرقی آن محفوظ مانده شکل ظاهر آن کمابیش دگرگون شده است. در عین حال از آن جا که تاریخ تشکیل مخازن شرقی در اروپا و مشرق زمین یکسان نبوده است شیوه‌های تحلیلی که در مورد آنها به کار برده می‌شوند باید مطابق با خصوصیت‌های انفرادی آن مخازن باشند.^۲

۳. نگاه کنید به: آ. برتی، مقاله «نسخه‌های شرقی و شناخت شرق، عناصر ضروری تحقیق فرهنگی».

A. Berthier, «Manuscripts orientaux et connaissance de l'Orient, éléments pour une enquête culturelle», *Moyen - Orient et Océan indien, xvie - xixe s.*, 2/2 1985, p. 79-108. Du même auteur, «Collections de manuscrits et genèse de études orientales en France», *Revue arabe d'archives, de documentation et d'information*, n° 1-2 (mai 1997), p. 9-19. Voir les nombreux travaux de F. Richard, notamment «Jean - Baptiste Gentil collectionneur de manuscrits persans», *Dix - huitième siècle*, 28, 1996, p. 90-110.

۴. مراجعه شود به: «مقدمه» کتاب آداب نسخه‌پر دازی.

۵. مراجعه شود به: آ. برتی، «دریابنده تاریخ مخازن نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه‌های اروپا. مخزن ترکی کتابخانه ملی پاریس».

A. Berthier, «Contribution à L'histoire des fonds de manuscrits orientaux des bibliothèques européennes. Le fonds turc de la Bibliothèque nationale de Paris», *Mss du Mo*, p.17-22;

در مورد فرانسه باید گفت که در اولین فهرست چاپی کتابخانه شاهی که در سال ۱۷۳۹م، ۱۱۵۲ش. چاپ شده است به وجود هفت هزار نسخه شرقی اشاره شده است که بیشتر آنها به زبان چینی هستند و پس از آنها به ترتیب اهمیت نسخه‌های عربی، فارسی، ترکی، عبری، هندی، ارمنی، سریانی، قبطی، سامری و حبشی قرار دارند. امروز بیش از سی هزار عنوان کتاب شرقی در ۶۰ مخزن و به ۸۰ زبان در کتابخانه ملی یافت می‌شوند که ۱۱۸۰۰ عنوان آنها به عربی، فارسی و ترکی هستند. تأسیس مجموعه‌هایی از کتاب‌های شرقی در فرانسه، از جمله در کتابخانه شاهی، در نتیجه تحولات ناشی از «کشفیات بزرگ» جغرافیایی و فنی تحقق یافت. سیاست نظام مند جست و جوی کتاب که در زمان کلبر/Colbert از طریق اعزام هیات‌های مشخص به مشرق زمین آغاز شد، بیدرنگ با انجام یک کار دیگر تکمیل شد و آن عبارت بود از طبقه‌بندی، فهرست‌نویسی و ترجمه کتاب‌های مبنای توسعه دامنۀ میدان بررسی علوم انسانی به طور کلی که برعکس به تنوع معارف بشری استوار بود. البته میل دستیابی به کتاب‌های خوب به منظور استفاده دانشمندان تازه‌گداز داشت و از سابق مورد توجه مازارن/Mazarin قرار گرفته بود، چنان که در سال ۱۶۴۴م، ۱۰۵۴ه. به ژان دولنه/Jean de La Haye سفیر فرانسه در قسطنطنیه نوشت: «شما در کشوری که هستید کارهای دیگری هم دارید که من به آنها علاقه مندتر از کارهای

در شعبه شرقی دایره نسخه‌های خطی کتابخانه ملی فرانسه یک «مخزن ترجمه‌ها» وجود دارد متشکل از کتاب‌هایی که شکل و شمایل شرقی دارند ولی همه آنها از زیر دست گروه معروف به «جوانان زبان» خارج شده‌اند. دولت فرانسه این جوانان را به قسطنطنیه منتقل می‌کرد و سرپرستی آنان را تا پایان تحصیل بر عهده می‌گرفت. این افراد بعداً مترجمان وزارت امور خارجه می‌شدند. در این مخزن یک جلد کتاب یافت می‌شود که دارای آستر و سرطیل است و یک متن ترکی عثمانی با ترجمه فرانسوی آن را در خود جا داده است.^۷ همچنین گهگاه شرقی‌هایی که برای سیاحت یا اقامت به فرانسه

نسخه خطی شرقی چیست؟

مفهوم نسخه خطی شرقی به طور بدیهی به کتاب‌هایی اطلاق می‌شود که در مشرق زمین به وسیله مردم آن جا برای مصارف خودشان تولید شده‌اند، و این تعریف شامل اکثریت نسخه‌ها می‌شود. اما تعدادی هم نسخه خطی شرقی برای غربی‌ها تهیه شده است و البته در هیأتی که غالباً متناسب با این مقصد مشخص بوده است.^۸ افزون بر اینها مفهوم نسخه خطی شرقی شامل کتاب‌هایی هم می‌شود که اروپاییان به خط عربی نوشته‌اند، در نتیجه این دسته از نسخه‌ها مشمول یک نسخه‌شناسی ترکیبی شرقی - غربی خواهند بود.

دیگر هستم و تعلق خاطری به آنها دارم که مسلماً آنها را انکار نخواهید کرد. شما به خوبی در می‌یابید که این تعلق خاطر، به کتاب مربوط می‌شود زیرا که پیش از این هم از شما خواسته‌ام که برایم کتاب‌های شرقی، یونانی، عربی، نسخه خطی و غیره تهیه کنید. من تا آن جا که بتوانم از همه طرف کتابخانه‌ای را که تأسیس کرده‌ام، تقویت می‌کنم و آرزو مندم که در این مؤسسه ادبیات شایسته‌ای برای همگان گرد آورم و بر جا بگذارم، و می‌گویم که تاجایی که می‌توانم آن را کامل کنم» (بایگانی وزارت امور خارجه، شعبه ترکیه، جلد ۵، ورق ۲۲۶).

H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient au XVIIIe et au XVIIIe siècles*, Paris, 1902, p. 3;

جوامع یهودی از قرون وسطی به بعد در فرانسه و در اروپا شکل گرفتند و به استنساخ متون عبری همت گماشتند. صرف نظر از نسخه‌های خطی عبری که به همین علت جایگاهی منحصر به فرد در تاریخ دستیابی اروپا به نسخه‌های خطی شرقی دارند، نخستین نسخه‌های خطی بی که وارد کتابخانه شاهی شدند، تعدادی کتاب عربی بودند که کاترین دو مدیس/Catherine de Médicis از ایتالیا آورده بود و پیش از آن به مجموعه کاردینال ریدلفی/Ridolfi تعلق داشتند. برای جزئیات این امر به آثار اش. اومون/H. Omont مراجعه شود که تاریخ صورت‌ها و فهرست‌های قدیمی کتابخانه شاهی و همچنین شرایط دستیابی به بسیاری از نسخه‌های خطی شرقی را شرح داده است. صورت‌های دست‌نوشته مربوط به مجموعه‌های شرقی کتابخانه ملی فرانسه، با ذکر چگونگی ورود آنها به کتابخانه - از طریق خرید یا هبه - به طور پراکنده در مخزن‌های فرانسوی یا لاتین یافت می‌شوند. از اواخر قرن هجدهم/دوازدهم و در طول قرن نوزدهم/سیزدهم، شاهد تدوین برنامه‌هایی برای انواع فهرست‌نویسی و تهیه صورت‌های کتاب‌ها و همچنین وضع برنامه‌های ترجمه و مبادله هستیم. تحرکی که فرهنگستان ادبیات در این زمینه پدید آورد بسیار قاطع بود. قانون مورخ ۱۷۸۶/۱۸۰۱. به تأسیس مجموعه معروف «توضیحات و چکیده نسخه‌های خطی» انجامید. در این قانون اهمیت نکات زیر مورد تأکید قرار گرفته است: «شناسایی اشخاص و وقایع، اعصار و کشورها، آداب و رسوم، قوانین، هنرها، علوم، ادبیات همه ملت‌ها». رساله‌ای که در سال ۱۷۸۵/۱۸۰۰. تنظیم شده است به روشنی نشان می‌دهد که نقطه آغاز این حرکت چه بوده است: «در کتابخانه شاهی بین ۸۰ تا ۱۰۰ هزار نسخه خطی به زبان‌های مختلف یافت می‌شود که وجودشان نادیده گرفته می‌شود و تقریباً هیچ کس شهادت یا استناد مراجع به آنها را ندارد. لذا شناساندن آنها از طریق یادداشت‌های توضیحی دقیق و چکیده‌های منطقی ضرورت و فایده تمام دارد، به طریقی که بتوان درباره آنها به نظری درست دست یافت... لازم است که اگر ضرورت و اهمیت چاپ آنها به همان زبان اصلی احساس نشود حداقل یک ترجمه فرانسوی از آنها صورت گیرد... هدف از تأسیس کمیته نسخه‌های خطی فعال کردن دوباره مطالعات زبان‌های شرقی است که به همان اندازه که برای تجارت ضروری است برای پیشرفت معارف هم ضرورت دارد». در حدود سال ۱۸۵۵/۱۷۷۲. ژوزف توسن رنو/Joseph-Toussaint Reinaud طرح عظیمی برای تهیه فهرست همه مخزن‌های شرقی کتابخانه - که در آن وقت کتابخانه امپراتوری نامیده می‌شد - فراهم آورد. او به همین منظور در شماره ماه مه (اردیبهشت) روزنامه آسیایی (ژورنال آسیاتیک) همان سال طرح کلی خود را که بر الزامات علمی جدید استوار بود به چاپ رساند... و بر این نکته تأکید ورزید که از سال ۱۷۳۹/۱۸۵۲. به بعد هیچ فهرست چاپ شده‌ای به زبان لاتین در مورد مجموعه‌های شرقی وجود ندارد و حال آن که شماره نسخه‌های این مجموعه‌ها در این مدت دو برابر، سه برابر و حتی چهار برابر شده است. در آن زمان یعنی حدود سال ۱۸۶۰/۱۷۷۷. تعداد نسخه‌های خطی شرقی کتابخانه به این ترتیب بود: عربی ۱۳۲۰، فارسی ۴۶۰۰، ترکی ۱۱۷۱، هندوستانی ۳۷، سانسکریتی ۵۶۵، هندی ۱۲۰، تاملیل ۵۰۷، پالی ۵۹۸، مالزی ۱۳۹، چینی ۵۷۴۸، پایروس مصری ۱۸۵. کتابخانه در مجموع دارای ۲۹ مخزن شرقی بود. رنو در یادداشت خود نوشته است: «فهرست قدیم در قطع کوچک و به زبان لاتین چاپ شده بود. فهرست جدید باید در قطع وزیری و به زبان فرانسوی باشد. عنوان‌ها در همه جا با الفبای اصلی ضبط خواهند شد و با ترجمه لفظی همراه خواهند بود. حتی نام، نام خانوادگی و القاب مؤلفان به خط اصلی ضبط خواهند شد، البته در زمانی که این کار برای شناسایی هویت مؤلفان مفید باشد». پیش بینی شده بود که این طرح در پنج جلد تدوین شود: جلد اول، دین یهود و دین مسیحی؛ جلد‌های دوم و سوم، جهان اسلام؛ جلد چهارم، هند؛ جلد پنجم، کتاب‌های چینی، ژاپنی و مغولی. فهرست نسخه‌های خطی عربی که دو سلن/De Slane تهیه کرد بر همین اساس تدوین شد و به چاپ رسید. این کوشش تا سال ۱۹۱۴/۱۳۳۳. ادامه یافت. بروز جنگ به طور قابل ملاحظه‌ای موجب کندگی کارها شد و همچنین عالم علم را از شمار بسیاری از محققان محروم کرد. جنگ جهانی دوم هم به نوبه خود سبب کندگی این طرح شد. پس از سال ۱۹۴۵/۱۳۲۴. کوشش تازه‌ای آغاز گردید و کام تازه‌ای برداشته شد که در پرتو آن نسل تازه‌ای از فهرست‌ها پدید آمد (به همت بلوشه/Blochet و وزده/Vajda) که تا سال‌های اخیر ادامه یافت. برنامه مربوط به تهیه فهرست ادامه دارد و فهرست نگاری وارد عصر تازه‌ای از تاریخ خود شده است که البته بیوند نزدیک با فتون تازه دارد.

۶. نگاه کنید به: آ. برتی به «مخزن ترکی شعبه نسخه‌های خطی»
A. Berthier, «Le fonds turc du Département des Manuscrits», *Bulletin de la Bibliothèque nationale*, 6, juin 1981, p. 78-95.

۷. نگاه کنید به: آ. برتی به، «ترکی بازی یا ترک‌شناسی، کوشش جوانان زبان در راه ترجمه در قرن هجدهم»

Berthier, «Turquie ou turcologie? L'effort de traduction des Jeunes de langues au XVIIIe siècle d'après la collection de manuscrits conservée à la Bibliothèque nationale de France», dans F. Hitzel éd., *Istanbul et les langues orientales*, actes du colloque organisé par l'IFEA et l'INALCO à l'occasion du bicentenaire de l'École des langues orientales (Istanbul, 29-30 mai 1995), Paris, p. 283-317.

می رفتند اقدام به تهیه نسخه های خطی بالقبای عربی می کردند، مثل یک نسخه از انجیل (یا عهد جدید، مخزن مکمل ترکی شماره ۱-۲ و ۳ کتابخانه ملی) که در سال ۱۰۹۱ هـ. / ۱۶۸۰ م. به وسیله یک سوریایی به نام حنا شامی از روی ترجمه ترکی انجیل (چاپ شده در سال ۱۶۶۶ م. / ۱۰۷۷ هـ. در آکسفورد) استنساخ شده است. می توان انواع کتاب های دستور زبان و لغت نامه را که غربی ها چه در محیط پاریس و چه در طول سفر به کشورهای شرقی استنساخ یا تألیف کرده اند بر این فهرست افزود.^۸

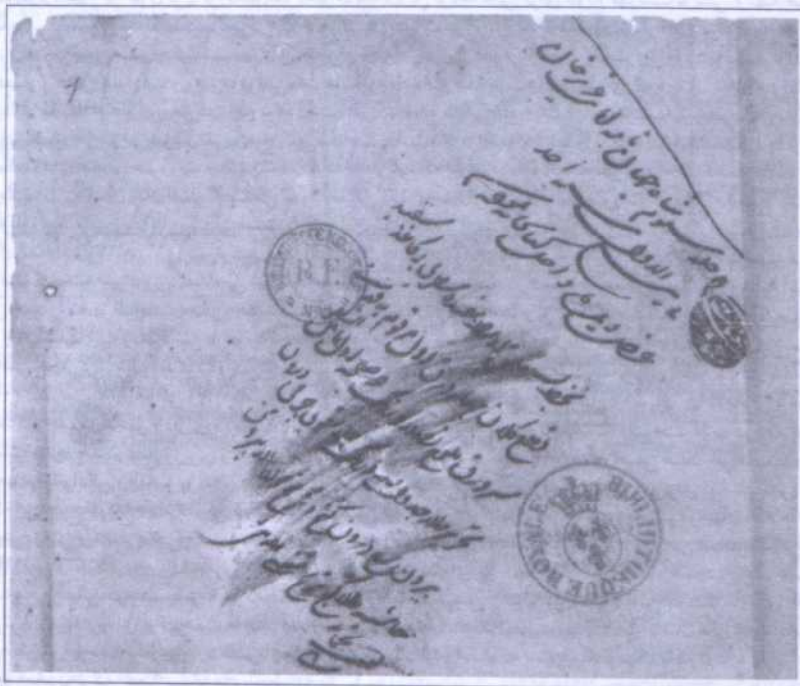
تاریخچه مخزن ها و فهرست ها: یک سند

ظهور و پیشرفت علم نسخه شناسی بر چگونگی تنظیم فهرست های نسخه های خطی تأثیر وسیع داشته است و لذا مناسب است که در این زمینه چند کلمه ای گفته شود. به طور کلی باید گفت که بازمینی فهرست های قدیمی که در مغرب زمین تهیه شده اند امروزه امری ضروری است. این بازمینی شامل تمامی توصیف های ظاهری نسخه می شود. عناصری که در معرفی نسخه به کار گرفته می شوند امکان می دهند تا تاریخ نسخه مورد بحث تا سرحد امکان با دقت تبیین گردد و لذا

در یادداشتی که درباره نسخه در فهرست گنجانده می شود نباید حتی ناچیزترین عنصر اطلاعاتی از قلم بیفتد تا در این صورت تمامی اطلاعات مفید مربوط به مجموعه ای که نسخه به آن تعلق داشته است یا کتابخانه هایی که نسخه در آنها نگاهداری می شده است، به صورت تقویمی، به دست آیند. این بازمینی همچنین شامل یکدست شدن این توصیف - حداقل در سطح اروپا - و نیز روزآمد شدن دائمی کتاب شناسی می شود.

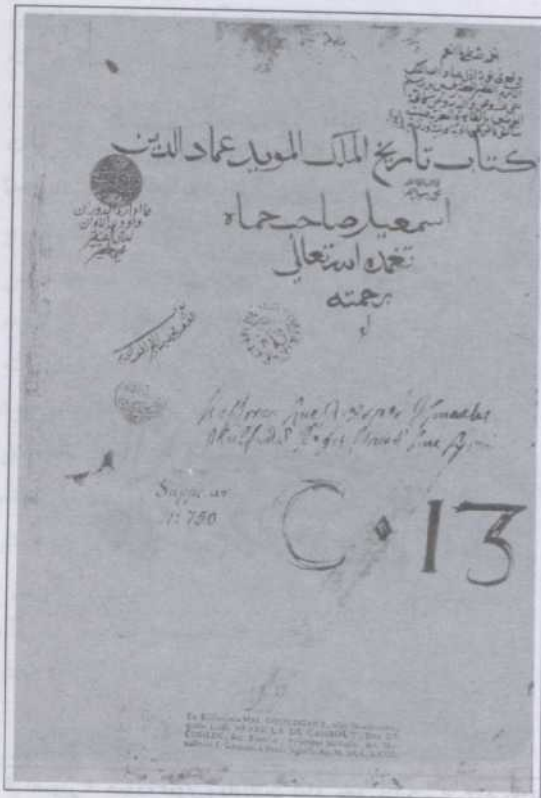
یکی از وظایف تازه فهرست ها پس از تصحیح اشتباه های احتمالی یا تقریبی این است که در بخش توصیفی یادداشت ها، چیزی از اطلاعات مربوط به تاریخچه نسخه و جابه جایی های آن از قلم نیفتد.

یک نقش دیگر فهرست ها ابداع نوعی طبقه بندی برای اطلاعات گردآوری شده از طریق تهیه مؤلفه هایی از داده هاست. این امر همچنین، هم به سامان بندی یادداشت مربوط می شود و هم به تهیه جدول های خلاصه مندرجات. می توان با بیان این نکته که نسل جدید فهرست ها حاوی داده های تازه بر حسب طبقه بندی های تازه موقوف بر تهیه ابزارهای مناسب و کارآ هستند، این مرحله از کار را قاعده مند کرد.

تصویر ۱: یادداشت های کتابشناختی در نسخه ای هندی (پاریس، کتابخانه ملی، مجموعه مکمل فارسی ۲۹۲).

۸. نگاه کنید به: آ. برتی، «سرچشمه مطالعه زبان ترکی در فرانسه، فهرست کتاب های دستور زبان و لغت نامه های خطی مخزن ترک کتابخانه ملی پاریس» A. Berthier, «A l'origine de l'étude de la langue turque en France: liste des grammaires et des dictionnaires manuscrits du fonds turc de la Bibliothèque nationale de Paris», dans *Mélanges offerts à Louis Bazin* (Varia Turcica, 19), 1992, p. 77-82.

تصویر ۲: صفحه عنوان، یادداشت‌های تملک و آثار مهرها (پاریس، کتابخانه ملی، مخزن عربی، شماره ۱۵۰۸).

تاریخچه هر نسخه با توضیحات بیشتری نگارش یافته‌اند. فهرست‌های جدید، از اوایل قرن بیستم تا به امروز، نشانگر توسعه قابل توجه تعداد و میزان اطلاعات نسخه‌شناختی و تغییراتی هستند که در طبقه‌بندی این اطلاعات روی داده‌اند.^{۱۰} رایانه‌ای شدن فهرست‌ها، که مخصوصاً در زمینه به کارگیری الفباهای مبداء و تبدیل آنها به صورت مکتوب روبه پیشرفت دارد، و همچنین تصویر شماری شده به نسخه به طور کلی و به تدوین تاریخ مخزن‌ها به طور اخص کمک‌های بسیار خواهند کرد.^{۱۱}

یادداشتی که در معرفی نسخه تهیه می‌شود همواره به نیازهای فوری پاسخ می‌دهد، و لذا جنبه کاربردی دارد و منطبق با تحول علمی کلی هر عصر است. در اروپا، از قرن هجدهم/دوازدهم به بعد، ظهور مفهوم تحقیق و قاعده‌مند شدن معرفت و دانش بر چگونگی تشکیل فهرست‌ها تأثیر نهاد، و از آن پس فهرست‌ها بیش از پیش جامع و مانع و دقیق شدند. مشاهده و اندازه‌گیری دویروی محرک دانشمندی همچون ولنه/Volney شدند که در آن روزگار بنیانگذار تحقیق فرهنگی و نظام ضبط صورت مکتوب زبان‌های شرقی شد. مطالعات تخصصی، از جمله خاورشناسی علمی در قرن نوزدهم/سیزدهم و کمی بعد از ابداع دستگاه متری، شکل گرفتند. باید یادآوری کرد که عمر جهانی شدن این دستگاه فقط به صد و بیست سال می‌رسد. در مورد فهرست‌ها به نمونه فرانسوی آنها توجه کنیم. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شاهی (که به زبان لاتینی تهیه شده است) و جلد اول آن تماماً به معرفی نسخه‌های شرقی اختصاص دارد، حاوی یادداشت‌های بسیار موجزی است که در عین حال همه «اجزای» اصلی اطلاعات را در بردارند.^۹ این اطلاعات در تنظیم یادداشت‌های کتاب‌شناختی امروز به کار می‌روند: مؤلف، عنوان، نوع کاغذ، اندازه یا قطع، محل کتابت.^{۱۲} پیش از آن، نخستین اطلاعات مربوط به محتوای یک متن غالباً به زبان فرانسوی یا لاتینی بر روی خود کتاب روی پشت‌لت (جلد) یا صفحه اول و آخر ثبت می‌شدند.

گاهی هم این یادداشت روی یک برگه کوچک کاغذ نوشته می‌شد و در داخل کتاب، به پشت‌لت الصاق می‌گردید. فهرست‌های قرن نوزدهم، مثل فهرست مک گوکین سلین/Mac Guckin de Slane^{۱۳} به فرانسوی نوشته شده‌اند اما عنوان‌ها به الفبای عربی هستند، هم در توضیحات و هم در نمایه، و عناصر مختلف مربوط به

۹. در فهرست‌های اروپایی، نشانه - شماره نسخه خطی که در آغاز مرتبط با تعیین محل آن بر روی یک لوح دفترچه‌ای بود، کم‌کم در جهت یک نظم نظری تحول پیدا کرد. ذکر نام مؤلف غالباً به طور تقریبی صورت می‌گرفت، چه در سطح شناسایی آن وجه از نظر املائی آن. ذکر عنوان هم به همین دلایل، تقریبی و مبهم است. غالباً فقط نوع کتاب را ذکر می‌کردند، اطلاع از ساخت‌گاه (کاغذ، چرم) گاهی تهاوش تعیین هویت نسخه بود. گاهی منشأ کتاب ذکر می‌شد مثلاً «اخیراً در قسطنطنیه خرید شده است». زبانی که برای یادداشت توضیحات به کار برده می‌شد تدریجاً از لاتین به فرانسوی تغییر یافت. گاهی الفبای اصلی در ضمن شرح عناصر توضیح به کار می‌رفت، و این نکته‌ای در خور توجه است. در روزگاری که فهرست‌ها هنوز دست‌نوشته بودند در ضمن توضیحات از الفبای اصلی برای ذکر عنوان استفاده می‌شد، در حالی که با ظهور صنعت چاپ شاهد رونق گرفتن املائی لفظی کمابیش نزدیک به صورت اصلی عنوان هستیم که به رغم آزمایش‌های کسانی همچون ساواری/Savary و برو/Breves از اواخر قرن شانزدهم/دهم و اوایل قرن هفدهم/یازدهم، به همت ولنه/Volney با ابداع حروف الفبای شرقی در چاپخانه ملی تکمیل و دقیق شد. ورود کتاب‌شناختی در توضیحات خیلی بعدتر صورت گرفت.

10. *Catalogus codicum manuseriptorum Bibliothecae regiae*, Paris, 1739.

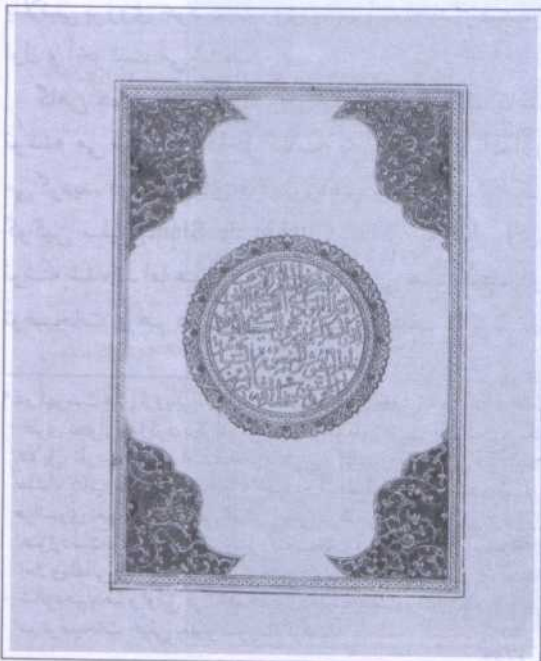
11. W. Mac Guckin de Slane, *Catalogue des manuserits arabes*, Paris, 1883-1895.

12. E. Blochet, *Catalogue des manuserits arabes des nouvelles acquisitions: 1884-1924*, Paris, 1925; du même auteur, *Catalogue des manuserits persans...*, Paris, 1905-1934, et *Catalogue des manuserits turcs...*, Paris 1932-1933; G. Vajda et Y. Sauvan, *Catalogue des manuserits arabes* ..., Paris, 1978-1985.

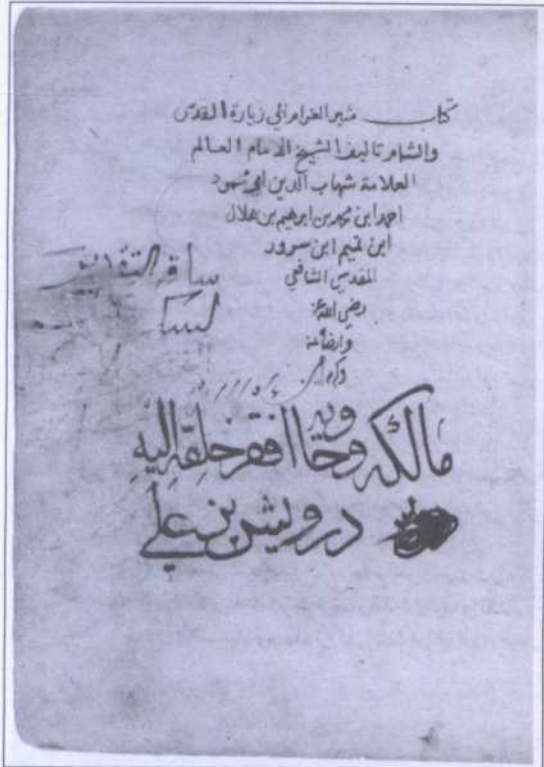
۱۳. به مباحث آخر مقاله مراجعه شود.

عناصر قابل توجه در نسخه خطی

در پرتو برخی از نشانه‌های مرئی یا نامرئی - ولی قابل شناسایی - است که می‌توان تاریخچه یک نسخه یا یک مجموعه از نسخ را باز آفرینی و تدوین کرد. مثلاً باید وضع جلد و صحافی، صرف نظر از منشاء و مبداء و عصر آن، با دقت بررسی شود تا یک زینت خاص یا نشانه‌های رمزی یا کنایی که به تعیین محل نسخه کمک می‌کنند، کشف و شناسایی شوند؛ باید تاریخ تهیه نسخه را تعیین کرد یا آن را به یک مالک یا مجموعه دار منتسب نمود (از راه شناسایی برچسب‌ها، اعداد، حروف، رموز، کلمات قصار، شعرها، نقش‌ها، امضاها، طغراها)، و سجل‌ها (یعنی عبارتی که صاحب کتاب در پشت آن می‌نویسد و اسم یا حروف اول اسم و یا نشانه‌ای از خود می‌گذارد که علامت تملک اوست)، و دیگر نشانه‌های مربوط به مالک (درج ساده اسم، مهرها و خاتم‌ها، اهدائیه‌ها، ثبت اسامی، امضاها، مختلف مفصل و ساده منشیان، اشاره به محل خرید نسخه را که گاه با ذکر بهای آن همراه است بررسی کرد؛ باید به کمک دستگاه‌های فنی نشانه‌های تورق و قرائت را در متن پیدا کرد و توضیحاتی را که ممکن است در حواشی صفحات یا بر روی صفحات سفید مانده و یا بر روی پشت ل‌ها نوشته شده‌اند باز شناخت.

تصویر ۲: مهر و نشان. نسخه ساخته شده برای خزانه سلطان که در سال ۸۳۵ / ۱۴۳۲ به اتمام رسیده است. (پاریس، کتابخانه ملی، مخزن عربی، شماره ۶۰۷۲).

تصویر ۳: صفحه عنوان و یادداشت تملک. پایان کتابت سال ۸۷۲ / ۱۴۷۰. (پاریس، کتابخانه ملی، مخزن عربی، شماره ۱۶۶۷).

تاریخچه مخزن‌های نسخه‌های خطی شرقی را چگونه تدوین کنیم؟

نسخه شناسی، در پرتو روشی جدی و قاطع و به کمک ابزارهای مادی متنوع در حال تحقق بخشیدن پژوهشی است که ضمن آن باید حداکثر اطلاعات برای تدوین تاریخچه یک نسخه گردآورده شود.^{۱۴}

تاریخچه یک نسخه یا مجموعه‌ای از نسخ در پرتو ملاحظات گوناگون فراهم می‌آید: مطالعه و بررسی نشانه‌های موجود بر روی نسخه که باید هویتشان تشخیص داده شود و مقایسه آنها با نشانه‌های مشابه بر روی نسخ دیگر به منظور تعیین گروه‌های نسخه‌ها، و در صورت امکان وضع نوعی طبقه‌بندی تقویمی، بررسی جلد و تغییرهای احتمالی آن، بررسی هر نوع آسیبی که به هر شکلی به نسخه وارد شده است. برای این کار باید به دو نکته ضروری توجه شود:

اول، شناخت هر چه بهتر و ملموس‌تر مخزنی که در مورد آن تحقیق می‌شود، و در صورت امکان شناخت مخزن‌هایی که مرتبط با آن یا شبیه به آن هستند؛ دوم، شناسایی، گردآوری و حتی ابداع ابزار کار.

۱۴. مراجعه شود مخصوصاً به آثار بی‌شمار گ. اوی/G. Ouy و به طور کلی به آثار مربوط به نسخه‌شناسی یونانی و نسخه‌شناسی لاتینی طی دهه‌های اخیر.

این نشانه‌ها را می‌توان به کمک سه عنصر شناسایی کرد: نخست از طریق مقایسه آنها با نشانه‌های مشابهی که بر روی نسخه‌های دیگر شناسایی شده‌اند و ممکن است که در آنها صریح تر بوده‌اند یا کار شناسایی آنها آسان تر بوده است و یا این که از قبل شناسایی شده بوده‌اند. در این جا علم قرائت خطوط قدیم (paléographie) - خواه شرقی و خواه غربی - بسیار کارساز خواهد بود. در این جا همچنین مفهوم وجود پل (ارتباط) میان مخزن‌ها مطرح می‌شود. مثلاً در چارچوب کتابخانه ملی فرانسه، و در وقتی که مسأله منشأ نسخه‌ها مطرح می‌شود، نسخه‌های موجود در مخزن ترک را با هم می‌سنجند، بعد آنها را با نسخه‌های موجود در مخزن‌های فارسی و عربی مقابله می‌کنند، و سرانجام به مقابله آنها با نسخه‌های موجود در مخزن‌های غربی - از جمله لاتین، فرانسوی و ایتالیایی - می‌پردازند البته در صورتی که مطمئن باشیم که یک مجموعه دار نسخه‌های مختلف به زبان‌های گوناگون در اختیار داشته است.^{۱۵}

پس از آن باید کتاب‌های مرجع را شناسایی کرد: فهرست‌های نسخه‌های خطی حتی فهرست‌های خیلی قدیمی، صورت نسخه‌های خطی یا چاپی، فهرست‌مهرها و نشان‌های قدیمی. و البته نباید صورت ریز نمایشگاه‌ها و نیز مقاله‌های پراکنده مطبوعات را از یاد برد.

پس از این کارها باید به سراغ منابع دیگری که وجود دارند رفت. مثلاً دفاتر ثبت (= عَرْض) کتابخانه‌های مختلف که چگونگی ورود نسخه‌ها (خرید، هبه، مبادله) در آنها ثبت شده است حاوی اطلاعات سودمند هستند و غالباً امکان تهیه صورت‌های کامل را فراهم می‌آورند. از طرف دیگر دفاتر امانت کتاب‌هایی که گاه خیلی قدیمی هستند، اطلاعاتی درباره تاریخ استفاده از اسناد و مراجعه به کتاب‌ها و نام استفاده‌کنندگان و مطالعه‌کنندگان به دست می‌دهند.

بایگانی‌های کتابخانه‌های عمومی یا خصوصی از لحاظ اطلاعات (تهیه صورت کتاب‌ها پس از درگذشت مالک، صورت ریز فروش نسخه‌ها و غیره) بسیار غنی هستند، و هر گاه که اجازه استفاده از آنها داده شود پیش از هر کار باید به آنها مراجعه کرد.

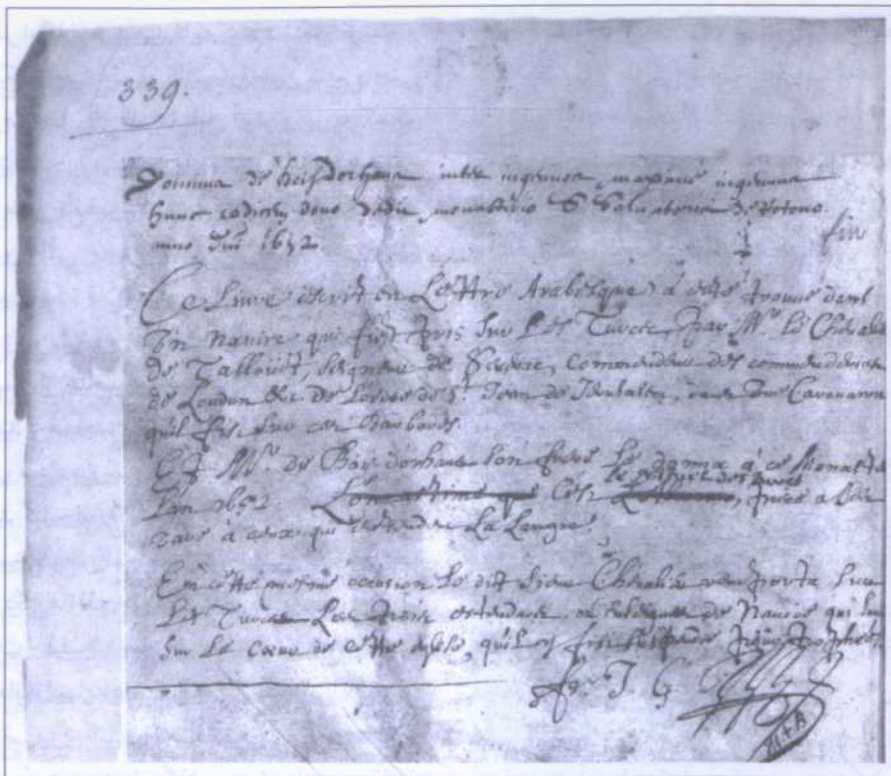
این عناصر امکان می‌دهند تا به کمک شکل نوشته و خط، وجود یک یا چند قلم (و کاتب) را معین کنیم و حتی به شناسایی صاحبان آن قلم‌ها نایل آیم؛ و نیز به کمک متن، تاریخ تألیف را مشخص نماییم و نشان دهیم که متن در کدام محل تألیف شده یا به کدام نقطه انتقال یافته بوده است، و حتی معین کنیم که نسخه در فلان زمان معین در تملک فلان کس بوده است (تاریخ تولد، تاریخ وقوع زمین لرزه و حوادث دیگر، صورت حساب و دیدار دوست از عناصری هستند که به این شناسایی کمک می‌کنند). همچنین نشانه‌های قدیمی (عرض‌ها) باید از نزدیک مورد بررسی قرار گیرند، و نیز تعلق نسخه به یک یا چند کتابخانه (که معمولاً در شکل یک عبارت خاص یا مهر مخصوص نموده می‌شده است). علاوه بر اینها باید خط خوردگی‌ها، قلم خوردگی‌ها، ضبط کلمات بر روی یکدیگر، کلمات حذف شده یا تراشیده شده، نوشته‌های روی بریدگی‌ها و مانند اینها به دقت بررسی و شناسایی شوند.

همچنین ضروری است که به تغییراتی که در کتاب راه یافته‌اند توجه شود: شماره‌گذاری صفحه‌ها و ورق‌ها، که گاه روی هم جای داده می‌شوند و گاه اصیل هستند اما گاهی هم اثر دست چند کاتب می‌نمایند، خوردگی حواشی، وجود ورق‌ها و حتی دفترهای نامربوط یا سفید، بریدگی‌ها، الصاق‌ها، وجود قطعه‌های افزوده شده و خلاصه آسیب‌های گوناگون، و نیز آثار رطوبت یا آتش‌سوزی، لکه‌های مختلف، ریخته شدن انواع مایعات بر روی کاغذ، آثار انگشت و غیره. و بالاخره این که می‌توان از کاغذها یا چیزهای مختلفی که در داخل کتاب رها شده‌اند (کاغذآب برچین که با آن روی تصویر را می‌پوشانند، نواری که کار چوب‌الف را می‌کند، نشان صفحه، برگه جدا شده از کتاب، تصویر، نامه، کاغذ مرکب خشک کن) و همچنین اسنادی که به طور اتفاقی از داخل لت‌های جلد به دست می‌آیند استفاده کرد.

چگونه عناصر را شناسایی کنیم؟

باید صورت نشانه‌هایی را که به تدریج کشف می‌کنیم به همان ترتیب تهیه نماییم. این نشانه‌ها ممکن است شرقی یا غربی باشند و یک شخص معین یا یک مؤسسه آنها را نقش کرده باشد.

۱۵ از جمله مجموعه دانشمند ادیب ژیلبر گلمن/G. Gaulmin در اواخر قرن شانزدهم.

تصویر ۵: یادداشتی در باره دستنویسی به نسخه در حادثه برخورد دو کشتی و اهدای آن به کتابخانه ملی فرانسه: (پاریس، کتابخانه ملی، عربی ۸۲۵)

دستی نشانه‌ها و طرح برگردانی به کمک کاغذ شفاف، تهیه نمونه‌های عکسی (معمولاً فتوکپی از روی نسخه خطی ممنوع است) و مانند اینها با ذکر اندازه پایه، کشیدن ورقه نازک و شفاف بر روی جلد از روش‌های مجاز هستند. این اطلاعات در هر وضع و هر جا که باشند، از برگه و برگه‌دان و کلاسور و پرونده گرفته تا کیف‌های کوچک دبستانی و صفحه‌های رایانه، باید همواره حاوی صورت روشن و دقیق این عناصر باشند: شماره و نشانه سند، محل نگاهداری آن، مشخصات برگ یا صفحه مربوطه، محلی که نشانه در آن جا شناسایی شده است، تاریخی که این شناسایی در آن انجام گرفته است. اطلاعاتی که به این ترتیب با صبر و حوصله گردآورده شده‌اند یک مبنای اطلاعاتی تشکیل می‌دهند که با تحقیقی که در حال انجامش هستیم پیوند نزدیک دارد. در صورتی که امکانات موجود باشند این تحقیق باید موضوع مقابله‌ها و مقایسه‌هایی با دستاوردهای تحقیق‌های دیگر شود، و این امر از طریق شرکت محققان در گردهمایی‌ها و انتشار نشریات و کتاب‌ها ممکن می‌شود.

همچنین دفاتری خاص مرمت نسخه‌ها وجود دارند که به کمک آنها می‌توان از وضعیت یک نسخه در زمان معین نوع و ماهیت مرمت‌هایی که در آن انجام شده است آگاه شد. وقتی که عناصر یک نسخه «درهم ریخته شده» باشند آنها را تحت شماره و نشانه‌ای عین شماره و نشانه اصل نسخه حفظ می‌کنند و فقط کلمه «قطعات» (pièces) را بر آن می‌افزایند. حافظه بصری کاملاً آموخته و مهارت یافته هم می‌تواند مفید فواید بسیار باشد. واری و وضعیت خارجی نسخه (صحافی، شماره‌های قدیمی، چگونگی برچسب‌های قدیمی) امکان می‌دهد تا در یک مخزن یا میان دو مخزن به اولین گروه‌بندی نسخه‌ها برسیم. ملاحظه و بررسی نشانه‌های مشابهی که در نسخه‌های مختلف مشاهده شده‌اند و مقابله آنها با هم امکان می‌دهد تا حتی در صورت بی‌اطلاعی از نام مجموعه‌دار، مجلدات پراکنده را در کنار هم گردآوریم، البته این امر مستلزم آشنایی کامل به مخزن‌های نسخه‌های خطی و تماس با تعداد هر چه بیشتری از نسخه‌های اصیل است. قدرت ابداع محقق در زمینه طرح و ایجاد ابزار شخصی و دسته‌بندی آنها نیز حائز اهمیت تمام است: رونویسی

تصویر ۶: یادداشت‌هایی به ترکی و فرانسوی؛ دو نشان: مهر نمک فردی به نام محمّد، و نیز مهر یک مالک شرقی، و مهر کتابخانه سلطنتی. (پاریس، کتابخانه ملی، فارسی ۱۷۶)

ابزارهای مادی: مشاهده و ملاحظه

توصیف نسخه‌شناختی کامل یک نسخه باید منحصرأ بر مبنای ملاحظه و بررسی یک نسخه اصلی استوار باشد، اما در زمینه تدوین تاریخچه مخزن‌ها ملاحظه و بررسی یک نسخه استنساخ شده می‌تواند گاهی مطلوب در جهت ادامه کار باشد؛ همچنین است گردآوری تصاویر ضروری در یک لحظه خاص از کار تجزیه و تحلیل. اشکال مختلف تولید دوباره (استنساخ) اسناد (نمونه‌های عکسی، دیپوزیتیو، میکروفیلم و

میکروفیش، نسخه برگردان، تصاویر شماره خورده) امکان انجام دستکاری‌هایی را فراهم می‌آورند که دست زدن به آنها بر روی نسخه اصل ناممکن است، و آن دسته از این نسخه برداری‌ها که محقق به منظوری خاص و معین فراهم می‌آورد برای ادامه کار ضروری هستند (مثل طرح و گزیده برداری که امکان روی هم جای دادن داده‌ها را فراهم می‌آورد، فتوکپی از روی میکروفیلم، بزرگ کردن تصویری اسناد، اسکن کردن).

تصویر ۷: یادداشت خرید کتاب به خط آنتوان گلان / Antoine Gallandio، استانبول، ۱۶۷۲ م. (پاریس، کتابخانه ملی، فارسی ۲۰۱)

ترکیب داده‌ها

امروزه در فهرست‌ها برای دسته‌بندی عناصر شناسایی شده عناصر مختلفی یافت می‌شود، مثل نمایه مالکان نسخه‌های خطی و تصاویری که دستخط‌های مختلف را نشان می‌دهند.^{۱۶} البته هنوز صورت‌هایی که این نمایه‌ها را در سطح وسیع گردآوری کرده باشند، وجود ندارد جز این که در برخی از مقاله‌ها، مهرها و سجع‌های شرقی و غربی شناسایی و معرفی شده‌اند. برخی از کتابخانه‌ها فهرست‌هایی از علامت‌ها و مهرهای تاریخدار خود منتشر کرده‌اند.^{۱۷} همچنین فهرست‌هایی از اعداد بسط یافته تهیه و منتشر شده است.^{۱۸}

دسته‌بندی عناصری که شناسایی نشده‌اند یا تاریخشان معلوم نیست، تا زمانی که احیاناً امکان شناسایی و تاریخگذاری آنها به وجود آید، برحسب چند معیار صورت می‌گیرد: شکل ظاهر (شکل گرد، گوشه‌دار یا کشیده یک امضا؛ اولین حرف یک امضا در صورتی که شناسایی شده باشد)، فونمی که در آن به کار رفته‌اند (دستخط، گراور، لیکه)، تقویم تاریخی (تاریخ‌های فرضی) و محل در صورتی که تعیین آن ممکن و مناسب باشد.

تعداد ابزارهایی که در این زمینه مورد استفاده قرار می‌گیرند هنوز اندک است اما انتظار می‌رود که در آینده افزایش یابد. همچنین دیدارهای کارشناسان در سطوح ملی و بین‌المللی ضرورت دارند زیرا که از این طریق مبادلات علمی و فنی و تبادل نظرهای سازنده و پیر حاصل ممکن می‌شود.^{۱۹}

وظایف امروز ما

دگرگونی‌هایی که در دهه‌های اخیر روی داده‌اند، وظایف تازه‌ای برای مخزن‌داران و محققان، هم در غرب و هم در شرق پدید آورده‌اند. این وظایف به آموزش و انتقال دانش مربوط می‌شوند؛ لازم است که دانشجویان دوره‌های لیسانس و دکتری به ابزارهای جدید و روش‌های تازه حساسیت و توجه پیدا کنند. این وظایف همچنین به

تحقیق ارتباط می‌یابند: در این جا منظور این است که چه درمحل و چه دور از آن جا وسایل لازم را برای به کار بستن این علوم در اختیار داشته باشیم. این امر ایجاب می‌کند که پیوند ضروری میان قدیم و جدید ایجاد گردد، و در پرتو وجود پایگاه‌های اطلاعاتی و مشورت‌های عملی برقراری روابط میان محققان تسهیل گردد، به ویژه که این داده‌ها همواره در حال دگرگونی و روز آمد شدن هستند. همچنین باید بتوان، با دسته‌بندی داده‌ها در مجموعه‌های کاملاً مشخص مثل فیمود / FIMMOD ترکیب‌های تازه را تحقق بخشید.

فهرست‌های نسخه‌های خطی^{۲۰}

فهرست‌ها و صورت‌های نسخه‌های خطی دو کارکرد دارند: تعیین محل نسخه‌ها و توصیف آنها. صورت‌ها فقط به کارکرد اول مربوط می‌شوند: شناسایی نسخه‌های خطی موجود در یک مخزن یا یک کتابخانه و به دست دادن شماره نشانه و چند عنصر اولیه مثل عنوان، نام مؤلف، و احیاناً توصیف اجمالی. این صورت‌ها ممکن است برای رفع نیازهای مدیران کتابخانه یا مراجعان تهیه شده باشند. اما فهرست: عبارت از نوعی کتاب است که در آن توصیف‌ها کامل‌تر و مفصل‌تر هستند، خواه به صورت تألیفی تهیه شده باشند و خواه به صورت اشاره‌ای و قالبی. در هر صورت، توصیفی که ارائه می‌شود باید کسی را که درباره‌ی یک نسخه تحقیق می‌کند چنان آگاه کند که بتواند درباره‌ی مناسب کامل به کارگیری آن در تحقیقی که انجام می‌دهد، تصمیم بگیرد. این تحقیق ممکن است به چاپ متن، تاریخچه آن، تاریخچه خود نسخه و یا نسخه‌شناسی مربوط باشد. در این صورت، فهرست می‌تواند یک ابزار کار واقعی باشد. معمولاً توضیحی که در فهرست درباره‌ی کتاب داده می‌شود حاوی اطلاعاتی درباره‌ی جنبه‌های کتابشناختی، تاریخی و مادی (مصالح) نسخه است. اما این تمایز به کلی جنبه نظری دارد. در وضع کنونی که هیچ‌گونه اصل قاعده‌مندی برای تهیه‌ی توصیف

۱۶. فرانسس ریشار / F. Richard، فهرست نسخه‌های خطی فارسی / Catalogue des manuscrits persans، پاریس، ۱۹۸۹.

۱۷. برای نمونه نگاه کنید به:

P. Jossierand et J. Bruno، «Les estampilles du département des Imprimés de la Bibliothèque nationale»، dans *Mélanges d'histoire du livre et des bibliothèques offerts à M. Frantz Calot*, Paris, 1960, p. 261-298.

۱۸. مثلاً نگاه کنید به:

R. Lemay, *Dictionary of the Middle ages*, t. I, 1982, p. 382-398, s. v. «Arabic numerals».

۱۹. نگاه کنید به:

F. Déroche (éd.), *Les Manuscrits du Moyen-Orient. Essais de codicologie et de paléographie*, actes du colloque d'Istanbul (Istanbul, 26-29 mai 1986), Istanbul/ Paris, 1989 (abrégé en *Mss du Mo*).

۲۰. نوشته‌ی ام. ژ. گدون / M. G. Guesdon.

می‌شود. این نسخه یعنی یک مجلد که به سبب داشتن یک جلد صحافی شده دارای وحدت نسخه‌شناختی شده است، همواره لزوماً منطبق با یک متن واحد نیست. همان گونه که در عمل اتفاق می‌افتد که یک اثر به چند جزء و در نتیجه چند جلد تقسیم شده باشد، گاه پیش می‌آید که چند کتاب - که معمولاً کوتاه هستند - در یک مجلد گردآورده شده باشند، خواه این که کاتب آنها را بدون توجه پشت سر هم کتابت کرده باشد، و خواه این که مالک آن کتاب‌ها به دلایل مختلف صلاح دانسته باشد که آنها را در یک مجلد جمع کند، در نتیجه متن‌هایی که منشاءهای مختلف اما قطع کمابیش همسان دارند در یک جلد جا گرفته‌اند. بسیاری از مؤلفان فهرست‌ها، موافق این روش هستند که اطلاعات کتابشناختی دربارهٔ مؤلف یا کتاب به دست بدهند^{۲۷}، بدیهی است که اگر کتاب به چاپ رسیده باشد یا اگر ترجمه شده باشد، و نیز به انتشاراتی که حاوی استنساخ نسخهٔ خطی باشند و همچنین کارهایی که فهرست‌نویس برای تنظیم یادداشت خود بر آنها اتکا کرده است نیز اشاره خواهد شد. به همین سبب است که کلمات مندرج در ابتدای نسخه‌ها (خطبه‌ها) هر روز بیش از پیش مورد توجه قرار می‌گیرند و در واقع عنصر بسیار مهم شناسایی و تعیین هویت متون و مقابلهٔ آنها هستند. فهرست نسخه‌های خطی برلن که در اواخر قرن نوزدهم به وسیلهٔ ویلهلم اهلوارت/ Wilhelm Ahlwardt تهیه شده است ابزاری بی‌ظنیر در این زمینه است، زیرا که در آن علاوه بر این که خطبه‌ها را آوانویسی کرده، برای آنها فهرست هم فراهم آورده است.^{۲۸}

- مثل ISBD^{۲۱} - وجود ندارد هر مؤسسه‌ای شیوه و سنت خود را برای فهرست‌نویسی نسخه‌ها دارد و هر کتابداری آن را به شیوهٔ خود تکمیل می‌کند. در نتیجه فهرست‌های نسخه‌های خطی به شکل‌های مختلف در می‌آیند و عرضه می‌شوند. برخی از فهرست‌ها حاوی متنی هستند که به دلخواه تدوین شده است و در دنبال یادداشت کوتاهی که اندازهٔ ثابت دارد، نقل می‌شود.^{۲۲} برخی دیگر از فهرست‌ها تابع نوعی همشکلی و همسانی هستند، به این معنی که عناصر توصیف برحسب یک نظم ثابت تنظیم می‌شوند و همواره به یک شکل و شیوه‌ارائه می‌گردند. پاره‌ای دیگر از فهرست‌ها را به صورت خیلی اشاره‌وار به علاوهٔ صورتی از سر فصل‌ها تهیه می‌کنند.^{۲۳} در فهرست‌های مجموعهٔ خلیلی در لندن تصویر یک صفحه از نسخه در مقابل توضیحات کتاب شناختی آن ارائه شده است.^{۲۴} در فهرست‌های دیگر تصویرهایی که معنی‌دار تصور می‌شوند به توضیحات افزوده می‌شوند.^{۲۵} اما معمولاً بیشتر فهرست‌ها فاقد هرگونه تصویر از اسناد فهرست شده هستند.^{۲۶} عناصری که از آنها در توصیف نسخه استفاده می‌شود متغیر هستند. مثلاً در برخی از فهرست‌ها هیچ اشاره‌ای به جلد - وجود یا عدم آن - نمی‌شود. و هر گاه که نسخه فاقد تاریخ باشد فهرست‌نویس گاهی تاریخی را پیشنهاد می‌کند و گاهی از این کار غفلت می‌ورزد. با وجود اینها چشم‌انداز رایانه‌ای شدن فهرست‌ها، هر چند که سبب یک‌دست شدن آنها نشود، حداقل سبب ایجاد احساس ضرورت تأمل دربارهٔ محتوای فهرست‌ها خواهد شد. در توصیف کتابشناختی، حداقل عنوان کتاب و نام مؤلف کتاب یا کتاب‌های موجود در یک نسخه عرضه

۲۱. اصطلاح «توصیف کتابشناختی بین‌المللی معیار» ISBD/ (International Standard Bibliographical Description) بر کتاب‌های چاپ شده و اسناد دیگری که به نام «غیر کتاب» معروفند، مثل وسایل سمعی - بصری اطلاق می‌شود و امکان می‌دهد تا در تمام کتابخانه‌های جهان توضیحات کتابشناختی بی‌که به یک شیوه و با عناصر مشابه تدوین شده‌اند به آسانی دستیاب شوند.

۲۲. مثلاً نگاه کنید به: M. Götz, *Istamische Handschriften, Teil I Nordrhein - Westfalen, Stuttgart, 1999* (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland).

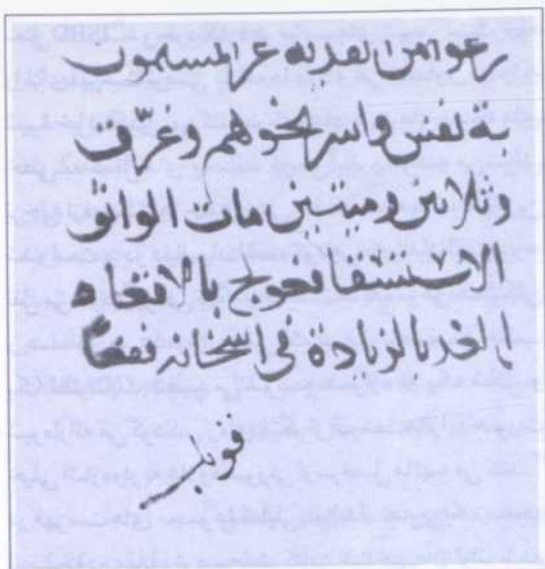
۲۳. از آن جمله است فهرست‌های کتابخانهٔ ملی فرانسه مثل فهرست‌های وژده/ Vajda و سووان/ Y. Sauvan. ۲۴. می‌توان به فهرست‌هایی که بنیاد «الفرقان» چاپ کرده است مراجعه کرد، مثل فهرست هایله/ Hayla، با عنوان فهرس مخطوطات مکتبهٔ مکه المکرمه، ج ۱، قسم القرآن و علوم؛ و ج ۲، قسم التاریخ، لندن، ۱۹۹۴.

25. The N. D. Khalili Collection of Islamic Art : F. Déroche. *The Abbasid tradition, 1992* ; D. James. *Master scribes ; Qur'ans from the 11th to the 14th centuries, 1992* ; After Timur : *Qur'ans of the 15th and 16th centuries, 1992* ; G. Khan, *Bills, letters and Deeds: Arabic papyri of the 7th to the 11th centuries, 1993*; M. Bayani, A. Contadini, T. Stanley, *Qur'ans of the 17th to the 19th centuries, 1999* ; N. F. Safwat, *The art of the pen. Calligraphy of the 14th to the 19th centuries, 1995*.

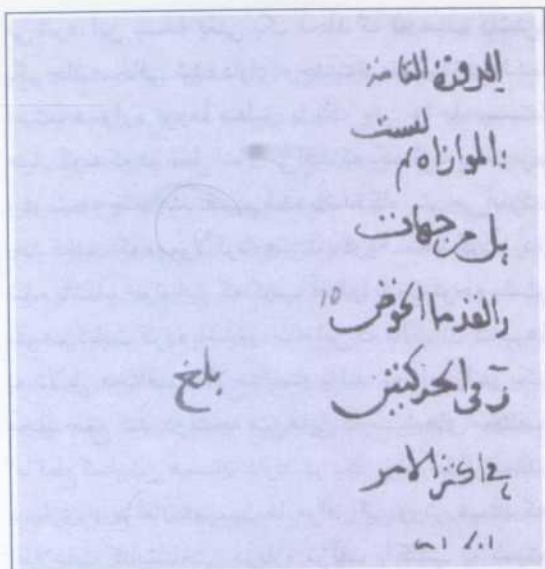
۲۶. فرانسس ریشار، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۲۷. فهرست‌های زندگینامه‌ای و کتابشناختی بسیار رایج عبارتند از فهرست‌های کارل بروکلمان؛

C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen literatur, 2e éd., 5 vol., Leyde, 1943-1948, et les suppléments en 3 vol., 1937-1942*; F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums, 9 vol., Leyde, 1967-1984* ; و فؤاد سزگین : ۱۹۷۹م.

28. W. Ahlwardt, *Verzeichnis der Arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin, Berlin, 1887-1899*.

تصویر ۹: نشانه تطبیق مسووده با اصل (عرض) «قوبل» (پاریس، کتابخانه ملی، عربی ۶۵۰۱).

تصویر ۸: نشانه تطبیق مسووده با اصل (عرض) «بلخ»، نسخه مورخ ۵۵۲ هـ. (پاریس، کتابخانه ملی، عربی ۶۰۸۰).

همچنین یادداشت‌ها و اشاره‌های مربوط به جابه‌جایی متن هم به قلم می‌آیند؛ گواهی مطالعه کتاب و نشانه‌ها و سجع‌های مربوط به خرید و فروش یا مطالعه یا تملک، مهرها، توضیحات مربوط به وقف. این نکات تصریحی افزون بر اطلاعاتی که در مورد تاریخ نسخه در اختیار ما می‌گذارند برای تدوین تاریخچه متن هم سودمند هستند؛ این که متن چگونه جابه‌جا شده است، و در کجاها و در چه جاهایی مورد استفاده قرار گرفته است. این اطلاعات، در فراسوی متن، برای کسی هم که به تاریخ تجارت کتاب و کتابخانه‌های خصوصی و عمومی در مشرق زمین علاقه‌مند است، مفید هستند.

صورت نوشته‌های کوتاهی نیز که به هنگام تجلید به کتاب افزوده شده‌اند یا مالکان نسخه آنها را به متن افزوده‌اند - مثل یادداشت‌های مربوط به حوادث خانوادگی، نسخه‌های پزشکی گوناگون، وصف پدیده‌های جوی - در چشم‌اندازی که از حد مطالعه خود کتاب فراتر می‌رود، بسیار مفید است.

در فهرست، همچنین معمولاً توضیح داده می‌شود که نسخه به چه ترتیب به مجموعه‌های کتابخانه راه یافته است، این امر به روشن شدن تاریخچه متن در ارتباط با چگونگی رسیدن آن به مغرب زمین، در صورتی که به کتابخانه‌های غربی رسیده باشد، یا به وجود آن در

انجامه یا عبارات پایانی متن هم عنصر بسیار مهمی در تعیین هویت نسخه است، هر چند که فهرست کردن آن معمولاً دشوارتر است. در وقتی که نسخه در آغاز یا انجام ناقص است نخستین یا آخرین کلماتی که در نسخه جای دارند نقطه اتکایی هستند برای کسی که متن چاپ شده یا نسخه خطی دیگری از کتاب را در اختیار دارد.

در آنچه به تاریخچه نسخه مربوط می‌شود باید افزود که در فهرست‌ها می‌توان به جست و جوی همه نکات مصرح و دقیق مربوط به اوضاع و احوالی پرداخت که امکان شناخت آنها وجود دارد؛ تاریخ کتابت، محل، نام کاتب، مقابله مسووده با اصل (تصویرهای ۸ و ۹) که مورد استفاده قرار گرفته است... اگر تاریخ نسخه ذکر نشده باشد فهرست‌نویس‌ها معمولاً می‌کوشند تا تاریخی تقریبی به دست دهند، و این کار بر مبنای بررسی و برآورد برخی از عناصری صورت می‌گیرد که باید در یادداشت توضیحی ذکر شوند، به گونه‌ای که خواننده بتواند مناسبت کامل به کار گرفته شدن آنها را تشخیص دهد. همچنین می‌توان به توصیفی از خط و کتابت دست‌یافت (سبک، اعراب‌گذاری، نقطه‌گذاری احتمالی، رنگ مرکب، رنگ عنوان‌ها، چگونگی ضبط حروف...)، و نیز اشاره به وجود جدول، نقشه، تصویر و غیره. معمولاً و اصولاً چگونگی آرایش و آرایه‌های نسخه و نقاشی‌های آن هم توضیح داده می‌شود.

هر نوع طبقه‌بندی‌یی که به کار رود، وجود یک نمایه یا یک فهرست بسامدی همیشه ضرورت دارد تا بتوان نسخه‌های مربوط به فلان یا بهمان رشته از علوم را به آسانی پیدا کرد یا به توصیف نسخه‌ای پرداخت که نشانه - شماره آن در دست است.

به طور کلی می‌توان گفت که نمایه‌ها، فهرست را به صورت ابزار تحقیق در می‌آورند. برای شناسایی و تعیین هویت متون نمایه‌های مؤلفان، عنوان‌ها، ظهریه‌ها، نمایه نظام‌مند (برحسب رشته‌های علوم) ضرورت کامل دارند. همچنین غالباً تطبیق نشانه - شماره‌ها با شماره‌های مندرج در فهرست ضرورت دارد. نسخه‌شناسان امیدوارند که حداقل به نمایه‌های تاریخ کتابت، محل کتابت، اسامی اشخاص (کاتب، مالک، مطالعه‌کننده، منتقل‌کننده) و نسخه‌های مصور یا مزین دست بیابند، و وقتی که اتفاق می‌افتد که نمایه‌های نسخه‌های فاقد تاریخ را پیدا کنند غرق در شادی می‌شوند.^{۲۹}

از بیست سال پیش به این طرف انتشار فهرست‌های نسخه‌های خطی روز به روز افزایش یافته است و این امر عمدتاً مرهون فعالیت مؤسسه‌های همچون «انجمن نسخه‌های خطی عربی» (وابسته به مؤسسه مطالعات عربی قاهره) و تأسیس مؤسسه خصوصی «الفرقان» در لندن است. این فعالیت با کوششی در خور جهت یکدست‌سازی محتوای توصیف‌ها - که رو به غنا دارد - همراه است.

کتابخانه‌ها اکنون در زمینه رایانه‌ای کردن فهرست‌های نسخه‌های خطی فعالیت می‌کنند. نسخه‌های خطی «دارالکتب قاهره» از سال ۱۹۹۲ م. ۱۳۷۱ ش. فهرست برداری شده‌اند اما استفاده از این فهرست فقط در خود محل مقدور است. این فهرست حاوی پنجاه هزار عنوان نسخه خطی است. کتابخانه‌های دیگر هم برنامه‌هایی تدارک دیده‌اند که فعلاً در مرحله آزمایشی هستند. کتابخانه عمومی و بایگانی مراکش فهرستی شامل توصیف نسخه‌های خطی قرویین تهیه کرده و پایگاهی برای فهرست‌بندی نسخه‌های خطی خود تدارک دیده که البته در مرحله آزمایش است. در الجزایر هم در کار بررسی ایجاد یک پایگاه هستند. کتابخانه ملی فرانسه یک نمونه توصیفی از نوع

مجموعه‌های خصوصی یا عمومی در جهان عرب و مسلمان کمک می‌کند. به هر حال همه نشانه‌هایی که در نسخه یافت می‌شوند باید در یادداشت توصیفی مندرج گردند: یادداشت‌های مربوط به بهای نسخه، یادداشت‌های متفرقه، نشانه‌های خاص مالکیت، شماره‌های قدیمی... و البته نباید تحقیقاتی را که در فهرست‌های قدیمی به منظور اطلاع‌رسانی به خواننده انجام گرفته‌اند از قلم انداخت.

توصیف مادی نسخه غالباً به وصف پایه یا تکیه‌گاه، تعداد ورق‌ها و اندازه آنها محدود می‌شود. تحقیقات نسخه‌شناختی اخیر، موجب تقویت و غنای این توصیف شده است، و ثبت مشخصات را تسهیل می‌کند. این مشخصه‌ها بعدها به محققان امکان می‌دهد تا نسخه‌های خطی مرتبط با یک زمینه تحقیق خاص را شناسایی کنند. در برخی از فهرست‌ها توصیف دقیق و ظریفی از تکیه‌گاه‌ها به دست داده می‌شود: نوع کاغذ، نشاندار بودن آن در صورتی که آن نشان وجود داشته باشد، ترکیب جزوها و شماره‌گذاری آنها، کلمات پای صفحه (رکابه) (که از صفحه بعد نقل می‌شوند)، سطح مکتوب که از اولین سطر تا آخرین سطر مبنای نوشته اندازه‌گیری می‌شود، تعداد سطرها، رنگ مرکب و طرز خط‌کشی (و جدول‌بندی) صفحه... به دقت معین می‌شوند. در غالب اوقات اشاره‌ای به جلد و صحافی نمی‌شود، حال آن که توصیف جلد و مشخصات مادی آن صرف نظر از سودی که برای محقق دارد، غالباً همان‌ها هستند که به فهرست نویس امکان می‌دهد تا یک تاریخ تقریبی برای کتابت نسخه پیشنهاد کند، و حداقل به همین جهت ضرورت دارد که مشخصات مادی جلد در توصیف نسخه جایی داشته باشند.

طبقه‌بندی نسخه‌های خطی در فهرست کتابخانه‌های اروپایی غالباً به گونه‌ای است که آن را طبقه‌بندی «تعیین حدودی» می‌نامند و عبارت از طبقه‌بندی برحسب نظم نشانه - شماره‌هاست که خود آن هم معمولاً بر نظم ورود نسخه‌ها به کتابخانه استوار است. در کشورهای عربی نسخه‌ها را برحسب یک طبقه‌بندی نظام‌مند منطبق بر طبقه‌بندی علوم مرتب می‌کنند. در نتیجه کتاب‌های موجود در یک مجلد را می‌توان ذیل سرفصل‌های مختلف و حتی در فهرست‌های متفاوت معرفی کرد. به هر حال،

۲۹. فرانسس ریشار، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۱، ص ۳۹۱ تا ۴۲۲.

«اینترمارک/Intermarc»^{۳۰} تهیه کرده است که می تواند در هر دستگاهی که الفبای غیر لاتین به کار می برد، مورد استفاده قرار گیرد. در آمریکا، نسخه های خطی کتابخانه کنگره در پایگاه OCLC و بر اساس اندازه یو.اس. مارک/US - Marc فهرست شده اند اما این روش هنوز با توصیف نسخه های خطی انطباق نیافته است و در نتیجه توضیحات مندرج در آن خیلی مجمل هستند.^{۳۱} طرح کتابخانه بالقوه مدیترانه (مدلیب/Medlib) که یونسکو پیشنهاد کرده است باید به تدوین یک فهرست جمعی رایانه ای بینجامد که قابل دریافت در اینترنت باشد. این فهرست حاوی نسخه های خطی عربی موجود در کتابخانه های پیرامون مدیترانه خواهد بود. چندی است که صاحب نظران درباره کیفیت محتوای توصیف های مندرج در فهرست ها مطالعه می کنند.

افزون بر اینها طرحی برای تولید دوباره و انتشار نسخه ها همراه با یادداشت های توصیفی، مورد بررسی قرار گرفته است. در اسپانیا دو فهرست گونه در مورد نسخه های خطی عربی کتابخانه مادرید و دو کتابخانه

قرطبه منتشر شده است.^{۳۲} فون جدید این امکان را پدید آورده اند که تصویر شماره خورده را با توصیف نسخه مرتبط کنند. این امکانات احتمالاً سبب تجدید نظر در نقش توصیف خواهند شد. این امر خیلی بیشتر از آن که تصور مشخصات یک آرایه، یا یک خط نوشته و یا یک مهر را ممکن سازد به تعریف و تعیین حدود معیارهای مناسب برای فهرست نگاری تصویرها به منظور تشخیص گروه بندی ها، مشابهت ها یا تضادهای معنی دار کمک می کند.

از فهرست های نسخه های خطی یک فهرستنامه به نام بررسی جهانی نسخه های خطی اسلامی تهیه شده و در سال های ۱۹۹۲ و ۱۹۹۴ م. / ۱۳۷۱ و ۱۳۷۳ ش. منتشر شده است.^{۳۳} این فهرستنامه حاوی اطلاعات عملی (نشانی، تلفن، ...) درباره کتابخانه های حاوی نسخه های خطی به خط و الفبای عربی، تعداد نسخه های خطی هر کتابخانه و صورت فهرست های چاپ شده است. فصلنامه اخبار نسخه های خطی خاورمیانه^{۳۴} و مجله نسخه های خطی شرقی^{۳۵} به منظور اعلام خبر انتشار فهرست های تازه منتشر می شوند.

۳۰. قطع (اندازه) های مارک/Marc (فهرست نگاری ماشینی قابل خوانش) در غالب کتابخانه ها برای فهرست نویسی کتاب های چاپی و اسناد دیگر به کار می روند. این قطع ها حاوی فضاهایی هستند که نمایه نویسی مقدماتی را ممکن می سازند و امکان پیوند دادن یک نام (مؤلف یا غیر او) و یک عنوان را به توضیحات کتابشناختی فراهم می آورند به ترتیبی که هر گونه تحقیق درباره نام مؤلف یا عنوان کتاب به نتیجه می رسد.
۳۱. توضیحات OCLC در برخی از کتابخانه های دانشگاهی فرانسه قابل دسترسی هستند.
۳۲. انجمن فقه اللغة (مادرید). کتابخانه...
۳۳. Instituto de Filología (Madrid). Biblioteca, Colección de manuscritos árabes y aljamiados de la Biblioteca del Instituto de Filología del CSIS [CD-ROM]; los manuscritos de la Junta, éd. María del Pilar Martínez Olmo, Madrid, CSIC, 1998.
۳۴. World Survey of Islamic manuscripts, 4 vol., Londres, Al-Furqân Islamic Heritage Foundation, 1992-1994.
۳۵. Nouvelles des manuscrits du Moyen-Orient, Paris, SEMMO, 1991.
۳۶. Manuscripta orientalia, International Journal for Oriental manuscript research, éd. Institut oriental, branche de Saint-Petersbourg, Saint - Pétersbourg, 1995.